

PROFESOR ROMAN MRÁZEK A HISTORICKÁ FONOLOGIE

Vladimír Šaur

Profesor Roman Mrázek byl sice syntaktik, ale ke každému vědeckému problému, jímž se zabýval, přistupoval komplexně. Ať psal o čemkoliv, řešil příslušné otázky tak, aby se dobral co nejuplnějšiho záběru faktografického i příčinného. Proto se nikdy na pouhou syntax neomezoval.

Když bylo potřeba, šel do každého jazyka, i když předmětem jeho studia a centrem pozornosti byl jazyk ruský a problematika rusistická. Znal však mnoho jiných jazyků a jejich fakta akceptoval, a to fakta nejen syntaktická. Snažil se postihnout podstatu rozdílu mezi jazykovým projevem mluveným a psaným a za tímto účelem se věnoval i studiu fonologických jevů v jejich historické perspektivě. Zejména v době, kdy připravoval knihu o vývoji ruštiny, se k těmto otázkám často vracel.

Romanu Mrázekovi patří důležitá myšlenka, s níž souhlasím. Podle jeho názoru pražská a moskevská škola se badatelky doplňují a rozdíl mezi oběma školami v podstatě vyplývají z toho rozdílu, jaký je v příslušných mateřských jazycích Pražanů a Moskvanů mezi písmem na jedné straně a inventářem fonémů na straně druhé. Ani latinka, ani azbuka totiž není písmem, sestaveným pro některý ze slovanských spisovných jazyků. Nevychovuje proto fonologickému inventáři slovanských jazyků úplně. Rozdíl mezi inventářem fonémů a inventářem grafemů však hraje rozhodující roli v tom, jak badatel, který se zabývá svým mateřským jazykem, hodnotí jeho jevy. A podle tohoto hodnocení přistupuje i k faktům jazyků cizích, byť i příbuzných. Takže pohled na počet fonémů a fonetických variant, hlavně vokalic- kých, se jeví při zkoumání ruštiny jinak Rusovi, protože on byl od základní školy vychováván v azbuce, a jinak takovému cizinci, který se azbuce učí jako cizímu písmu, zpravidla na pozadí latinky. Např. v ruštině se v nepřizvučných pozicích poskytují takové výslovnostní varianty samohlásek, které by právem měly být považovány za fonémy. Např. je známo, že nepřizvučné *o* se v ruštině až na část nářečí vyslovuje jinak než o přízvučné. Ale už méně známo je, že výslovnostních variant v přízvučné i nepřizvučné pozici je více - nejde tu jen o hlásku *o* - a že tedy např. ve slově *okolo*, i když jsou v něm tři stejné samohlásky, vyslovujeme každou z nich jinak. A některé z těchto variant bychom právem mohli považovat za fonémy. Např. ve vztažném zájmenu *čto* se hlásky *o* vyslovuje redu- kované, zatímco v tázacím zájmenu neredukované. Něco podobného vidíme i v bělehradské výslovnosti vztažného *što* proti tázací- mu, dnes již i psanému *šta*. Jde o pouhé fonetické varianty, anebo - s přihlédnutím k syntaktickému rozdílu - již o fonémy? Oboji se přece v ruštině píše stejně, etymologicky je oboji

stejného původu, takže kdo vychází z písma, usoudí na fonetickou variantu. Striktně fonologický přístup, abstrahující od písma, by však měl vést k závěru, že jde o dva fonémy, protože tento rozdíl je nositelem distinktivní funkce.

O těchto skutečnostech prof. Mrázek hodně uvažoval. Ukázal bych to na příkladu. Bylo to před deseti lety, na jaře roku 1981. Prof. Mrázek si připravoval přednášku pro první mezinárodní bulharistický sjezd, konaný v květnu 1981 v Sofii. Byla to komparativistická přednáška syntaktická. Krátce před sjezdem mě prof. Mrázek požádal, zda bych mu neopřizvukoval jihoslovanské doklady za účelem co nejpřesnější dikce. Vyhovél jsem. Prof. Mrázek přede mnou opřizvukované doklady hlasitě přečetl. Bulharské přízvučné slabiky četl tak, jak byl zvyklý přizvukovat z ruštiny. Uvědomil jsem ho, že v bulharštině přízvučné samohlásky nejsou dlouhé a že i mou výslovnost přízvučných samohlásek Bulhaři považují za nepřiměřené dlouhou. Když jsem hovořil s prof. Mrázkem později, poznal jsem, že ho toto upozornění přimělo k hlubší úvaze nad rolí přízvuku v jednotlivých slovanských jazycích. A s tím souvisí myšlenka, kterou považuji za Mrázekovo novum. Je to názor, že ani hlaholská, ani cyrilská grafika není schopna historicky věrně zobrazit některé prvky nářeční výslovnosti. Písmo podle Mrázkova přesvědčení nejen nezachycuje určité vlastnosti fonologického inventáře, ale některé rysy mluveného jazyka dokonce zkresluje a mluvený jazyk se tomu postupně během staletí podřizuje. Přitom některé fonologické vlastnosti bijí do očí více, jiné méně. Protože se sám zabývám situací na Balkánském poloostrově, doplnil bych jako slavista toto Mrázekovo pozorování svými poznatky. Pro slovanské jazyky nepochybně platí, že rozdíl mezi ostrou, pološeplovou a šeplovou sykavkou mluvcí vnímá velmi přesně. Rozlišení mezi *z*, *z'* a *ž* je pro každého Slovana jasné, i když přesná výslovnost se podle dialektů liší. Naproti tomu rozdíl mezi frikativou a afrikátou typu *z* : *dz* není pro Slovana tak markantní jako pro příslušníky neslovanských balkánských jazyků a v praxi v mnoha nářečích dochází k záměně frikativy s afrikátou, zatímco např. románské balkánské jazyky anebo turečtina jsou v tomto ohledu daleko stářejší. V nich zase dochází k záměně sykavky za šeplovou či naopak. A podobně je tomu jinde. Germáni třeba nevnímají aspiraci jako distinktivní znak, kdežto Indové nebo Číňané přesně rozlišují mezi *k* : *kh*, *t* : *th* apod.; naopak Germáni přesně rozlišují napjatou výslovnost *t* od nenapjaté. A to se často promítá do pravopisu jednotlivých jazyků.

Podle názoru, který jednou prof. Mrázek vyslovil, ve vývoji poznání ruského fonologického systému sehrála dosti velkou roli skutečnost, že Rusové si neuvědomují něco velmi důležitého. Je to fakt, že cyrilice, resp. azbuka nebyla sestavena pro ně a nebyla vytvořena podle jejich inventáře fonémů. Rozvedl bych tento Mrázkův názor, který byl pro mne inspirací k rozsáhlému dalšímu bádání. Mám za to, že by se slavisté měli k tomuto Mrázkovu myšlenkovému přínosu dále vracet. I dnes, kdy informace o jihoslovanských dialektech jsou obsáhlejší než před nějakými 30-40 lety, pracují mnozi slavisté s informacemi

neúplnými či zastaralými a činí takové závěry, k jakým může dospět jen ten, kdo o nářečích jižních Slovanů vše potřebné neví. Jde zejména o skutečnost, že víme o dnešním stavu těch dialektů, které mohly být pro Konstantina bázi pro sestavení hlaholice. Mezi Konstantinovým sluchovým povědomím a povědomím ruským byl nutně velikánský rozdíl. Podle mého názoru nejtěžší váhu má v tomto rozdílu skutečnost, že Jihoslovanům v mnoha hláskových skupeních dnes chybí a vždy chyběla hiátová jotace, která je pro ruštinu a také pro dnešní češtinu typická. I nad tím se prof. Mrázek zamýšlel. Shodli jsme se při jedné rozmluvě v názoru, že slovanské písmo vzniklo v době, kdy už byl u jižních Slovanů náběh ke kontrakci. Že ten náběh tehdy byl, můžeme usoudit jednak z dochovaných staroslověnských tvarů imperfekta s koncovkami typu *-aach-*, jednak z dochovaných koncovek nepřímých pádů složené deklinace adjektiv typu *-aago*. Literatura o tom je bohatá, ale málo se ví, kdy a proč hiátová jotace mezi dvěma samohláskami mohla zanikat a že nezanikala všude současně a z jediného důvodu. Ale nebyl to jediný rozdíl mezi tehdejší situací jihoslovanskou a východoslovanskou. Významný musel být rozdíl mezi jižními Slovy a východními v přízvukování. Teď nemám na mysli místo přízvuku ani vývoj intonací. Mám na mysli skutečnost, kterou popsal v mnoha svých pracích Benju Conev a neprávem uniká naší pozornosti: že v jihoslovanských jazycích docházelo ke zkrácení slabik pod tzv. starým akutem, a že totéž krácení nutně nastalo i v těch dialektech, které v době jejího průběhu byly na předpokládaném území říše Velkomoravské, zatímco české a východoslovanské dialekty zřejmě zasaženy nebyly. Jde o rozdíl mezi moravským *jama, rana, sila, mak, hrach* apod. proti české kořenové délce v příslušných tvarech. Tzv. nový akut je i na Moravě a Slovensku reflektován jako délka, podobně v srbocharvátštině. I slovinština prozrazuje někdejší rozdíl mezi krátkou slabikou pod starým akutem a dlouhou pod novým. Tento rozdíl není náhodný. Přesnou příčinu jeho vzniku neznáme. Nepochybně však je, že rozdíl musel vzniknout dřív než proběhla metateze likvid, srov. *Slavia* 59, 358. Jestliže už tak dávno, tj. v době Konstantinové, se ten jihoslovanský přízvuk, který byl od původu dlouhý, vyslovoval přinejmenším v určitých pozicích jako krátký, zatímco v morfonologických alternacích byla tataž slabika, ocitla-li se v pozici nepřízvučné, dlouhá - mám na mysli skloňování substantiv typu *trava* anebo časování sloves typu *kazati*, což jsou od původu oxytona, a mám na mysli i jejich odvozeniny - pak v té době už musel být značný rozdíl ve vztahu délky k přízvuku mezi dialekty jihoslovanskými a velkomoravskými na straně jedné a východoslovanskými na straně druhé (os tatni západoslovanská nářečí asi tvořila třetí celek vzhledem k jejich náběhu ke stálému přízvuku). A vim, že existenci tohoto rozdílu si prof. Mrázek uvědomoval. Několikrát mi kladl na srdce, abych myslel na studenty. A abych jim to, co vím o slovanském přízvuku, vhodně sdělil ve formě instruktivní příručky. On na studenty myslel a pro ně psal. Přál si, aby totéž činili druzí odborníci. Rád bych tomuto jeho přání vyhověl.